

Essays in Philosophy of Religion (Jostarhayeh Falsafeh Din),
Iranian Association for Philosophy of Religion
Biannual Journal, Vol. 13, No. 1, Spring & Summer 2024, pp. 185-207
Paper Type: Research Article

Rereading the Concept of "Purgatory" in Catholic Theology and its Role in Medieval Economics

Mohammad reza Shamshiri*

Abstract

The concept of "purgatory" in Catholic theology has had social, political, and especially economic functions. This article, using a descriptive-analytical method, attempted to show how purgatory played an active role not only within the framework of the Church's salvation system, but also in regulating the economic behaviors of believers and the institutional structures of medieval society. The main question is how the concept of purgatory in Catholic theology influenced the formation and development of medieval economic institutions and relations? Several issues were addressed in this regard: first, analyzing the impact of the doctrine of purgatory on the individual economic behaviors of believers. Second, analyzing the role of the Church in institutionalizing this doctrine and using it to legitimize its economic and spiritual power. Third, to examine the view that purgatory was merely a tool for consolidating the power structure of the church. This research sought to show that teachings such as purgatory can function in a dual way in the lives of believers: on the one hand, as a source of hope for liberation and afterlife purification, and on the other hand, as an institutional tool for managing fear, guiding economic behavior, and reinforcing the authority of the church.

Keywords: Catholic Theology, Indulgences, Middle Ages, Purgatory, Religious Economy.

---

* Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran, Mr.shamshiri@iau.ac.ir

Date Received: 20/01/2025, Date of Acceptance: 13/03/2025

 Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Rereading the Concept of "Purgatory" in Catholic Theology and its Role in Medieval Economics

Extended abstract

This article examines the place of the doctrine of "purgatory" in Catholic theology and its role in the formation and evolution of medieval economic and social structures. Purgatory in the Catholic tradition is a temporary stage of suffering and purification after death that allows believers to be cleansed of venial sins before entering heaven. This concept was established in the works of the Church Fathers and important councils such as Lyon II, Florence, and Trent, and became an official doctrine. Accordingly, the Church was able to create a spiritual-economic system that influenced individual behavior and social institutions by utilizing this belief.

In the medieval economy, the Church was not only the largest landowner but also influenced trade and economic relations with its monasteries and moral teachings. The doctrine of purgatory allowed the Church to create a kind of "salvation economy" through indulgences, alms, and endowments, where material actions such as paying money or donating land acquired spiritual value and were interpreted as reducing the suffering of purgatory. This logic of exchange between this world and the afterlife shaped people's economic behavior and led them to actions such as buying indulgences, making vows, preparing religious wills, and giving to charity. For the lower classes, alms and vows were an alternative to buying indulgences, and the Church created funds to collect these donations. Such a situation transformed the religious anxiety of the faithful into manageable economic actions and directed financial decisions with the goal of salvation in the afterlife.

At the institutional level, belief in purgatory gave rise to religious brotherhoods, endowments, charities, and religious hospitals. These institutions developed with the financial support of the faithful, turning the Church into one of the largest landowners and economic powers. The Church also relied on the doctrine of purgatory to strengthen its judicial authority and to present social and economic transgressions as threats to salvation in the afterlife. This increased the legitimacy of religious courts and the Inquisition, making the Church the arbiter of both worlds. Popular culture was also influenced by this doctrine.

Ordinary people knew about purgatory through religious art, rituals, and sermons, and images of souls in fire and communal prayers were part of their lived experience. Taking advantage of this popular belief, the Church organized rituals such as All Souls' Day and communal prayers, which were both a source of

psychological relief for the survivors and a source of finance for the Church. The result of the analysis shows that the doctrine of purgatory was not only a theological concept but also a socio-economic mechanism that allowed the Church to create a stable spiritual-economic order. This doctrine is a clear example of the influence of metaphysical concepts on material relations and shows how religion can create a new logic of exchange in the economy. At the same time, abuses such as the trade in indulgences gave rise to reformist reactions. However, a distinction must be made between the institutional exploitation of the Church and the sincere religiosity of the people.

References

- Aquinas, T. (1981). *Summa Theologica*, trans. by: Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md.: Christian Classics.
- Augustine (1998). *City of God*, trans. by: Henry Bettenson, London: Penguin Classics.
- Bastian, R. J. (2000). *New Catholic Encyclopedia*, V. 11, Second edition, Washington D.C.: Gale.
- Bloch, M. (1961). *Feudal Society*, Vol. 1, Chicago: University of Chicago Press.
- Books from the Old Testament (Second Canonical Books)* (2014). trans. by: Pirouz Sayar, Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Camille, M. (1992). *Image on the Edge: The Margins of Medieval Art*, London: Reaktion Books.
- Catholic Church (Author) (1994). *Catechism of the Catholic Church Paperback*.
- Denzinger, H. (2002). *The Sources of Catholic Dogma*, Fitzwilliam, NH, USA Loreto Publications.
- Duby, G. (1974). *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Durant, Will (2012). *History of Civilization*, trans. by: Fereydoun Badreh and others, Vol. 6, Ch. 14, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Gregory the Great (1959). *Dialogues*, trans. by: O. J. Zimmerman, Fathers of the Church, Washington D.C.: The Catholic University of America Press.
- Hanna, Edward J. (1912). *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 12, Second Edition, New York: The Encyclopedia Press.
- Joe Weaver, Mary (2002). *An Introduction to Christianity*, trans. by: Hassan Ghanbari, Qom: Center for Studies and Research on Religions and Sects. [In Persian]
- Kamerick, K. (2002). *Popular Piety and Art in the Late Middle Ages: Image Worship and Idolatry in England, 1350–1500*, London: Palgrave MacMillan.
- Le Goff, J. (1984). *The Birth of Purgatory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Leclercq, J. (1982). *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*, New York: Fordham University Press.

- Lewis, Bernard (2021). *Faith and Power*, trans. by: Jafar Mohseni Darre-Beidi, Tehran: Ashian. [In Persian]
- Lopez, R. S. (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350*, Cambridge: Cambridge University Press.
- McBrien, R. P. (2008). *Catholicism: New Edition*, New York: Harper One.
- McGrath, A. E. (2007). *Christian Theology: An Introduction*, 4th ed., New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Newman, J. H. (1909). *Essay on the Development of Christian Doctrine*, London: Longmans.
- Nozari, Ezzatollah (2002). *Christianity from the Beginning to the Age of Enlightenment*, Mashhad: Merandiz. [In Persian]
- Nutton, Vivian (2012). *Ancient Medicine*, London and New York: Routledge.
- Origen (1936). “De Principiis”, in: *Ante-Nicene Fathers*, ed. by: A. Robertson, Vol. 4, London: T&T Clark.
- Pelikan, J. (1989). *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, Vol. 4, Chicago: University of Chicago Press.
- Pirenne, H. (1937). *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harcourt Brace, London and New York: Routledge.
- Rahner, K. (1963). *Theological Investigations*, Vol. 1, Georgia: Helicon Press.
- Riahi Samani, Nader (1999). *Endowment and the Course of Legislative Developments in Endowments*, Shiraz: Navid Shiraz. [In Persian]
- Smith, Virginia (2008). *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford: Oxford University Press.
- Southern, R. W. (1970). *Western Society and the Church in the Middle Ages*, London: Penguin Books.
- Walls, J. L. (2011). *Purgatory: The Logic of Total Transformation*, Oxford University Press.

بازخوانی مفهوم «برزخ» در الهیات کاتولیک و نقش آن در اقتصاد قرون وسطی

محمد رضا شمشیری*

چکیده

مفهوم «برزخ» در الهیات کاتولیک واجد کارکردهای اجتماعی، سیاسی و به‌ویژه اقتصادی بوده است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی تلاش کرده است تا نشان دهد چگونه برزخ نه تنها در چارچوب نظام نجات‌شناسی کلیسا، بلکه در تنظیم رفتارهای اقتصادی مؤمنان و ساختارهای نهادی جامعه قرون وسطی نقش فعالی ایفا کرده است. پرسش اصلی این است که مفهوم برزخ در الهیات کاتولیک چگونه در شکل‌گیری و تحول نهادها و مناسبات اقتصادی قرون وسطی تأثیرگذار بوده است؟ در این باره چند موضوع مورد بررسی قرار گرفته است: نخست، تحلیل تأثیر آموزه برزخ بر رفتارهای اقتصادی فردی مؤمنان، از جمله خرید آمرزش‌نامه، وقف اموال، و همچنین پرداخت نذورات و صدقات؛ دوم، واکاوی نقش کلیسا در نهادینه‌سازی این آموزه و بهره‌گیری از آن برای مشروع‌سازی قدرت اقتصادی و معنوی خویش از طریق نهادهایی مانند صلح‌نامه‌ها، انجمن‌های دعای جمعی و بازار آمرزش‌نامه‌ها؛ سوم، بررسی این دیدگاه که برزخ تنها ابزاری برای تحکیم ساختار قدرت کلیسا بوده و توجه به تجربه‌های دینی مردم و ابعاد معنوی-روان‌شناختی این باور.

این پژوهش کوشید نشان دهد که آموزه‌هایی چون برزخ می‌تواند به‌گونه‌ای مضاعف در زندگی مؤمنان عمل کند: از یک سو به‌عنوان منبعی برای امید به رهایی و تطهیر اخروی و از سوی دیگر به‌مثابه ابزاری نهادی برای مدیریت ترس، هدایت

* دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران،

Mr.shamshiri@iaua.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳

رفتار اقتصادی و تقویت اقتدار کلیسا.

کلیدواژه‌ها: آمرزش‌نامه، اقتصاد دینی، الهیات کاتولیک، برزخ، قرون وسطی.

۱. مقدمه

در تاریخ تفکر دینی غرب، مفاهیمی چون «برزخ» تنها بار معنوی و اخروی نداشته و در لایه‌های عمیق‌تر، تأثیرات قابل ملاحظه‌ای بر ساختارهای اجتماعی، سیاسی و به‌ویژه اقتصادی داشته است. در سنت الهیات کاتولیک، برزخ به‌عنوان مرحله‌ای موقت از رنج و تطهیر پس از مرگ تعریف می‌شود؛ جایی میان بهشت و جهنم که در آن روح مؤمنان، پیش از ورود به سعادت ابدی، تحت تأثیر آتش پاک‌کننده قرار می‌گیرد. این تعریف نه‌تنها تأثیرات روحانی بر جامعه دارد، بلکه به‌طور قابل توجهی بر رفتارهای اجتماعی و اقتصادی مؤمنان و نیز بر ساختارهای نهادی تأثیرگذار بوده است. این مفهوم، که به‌ویژه پس از قرون وسطی در قالب آموزه‌هایی چون **آمرزش‌نامه‌ها، دعا برای مردگان و هدیه دادن به کلیسا تجلی یافت**، واجد کارکردهای اجتماعی و اقتصادی مهمی در جوامع مسیحی شد.

اهمیت بررسی مفهوم **برزخ** در پیوند با ساختارهای اقتصادی، از آن‌روست که این پیوند به‌روشنی نشان می‌دهد چگونه مفاهیم دینی می‌تواند در شکل‌دهی به نهادهای اجتماعی و انگیزه‌های اقتصادی نقش فعال ایفا کند. در قرون وسطی، نهاد کلیسا با در اختیار داشتن انحصار تفسیر **نجات و رستگاری**، توانست از آموزه برزخ به‌عنوان ابزاری برای تأثیرگذاری بر رفتار اقتصادی مردم استفاده کند. از جمله جلوه‌های این تأثیر می‌توان به ترویج سنت‌هایی مانند **وقف اموال، خرید آمرزش‌نامه‌ها (indulgences) و مشارکت در ساخت کلیساها یا صومعه‌ها** به‌منظور کاهش زمان اقامت در برزخ اشاره کرد. این فرآیندها نه‌تنها نشانگر پیوند مفاهیم دینی با ساختارهای اقتصادی است، بلکه به‌وضوح از وجود نگاهی «اقتصادی» به **رستگاری** پرده برمی‌دارد؛ نگاهی که در آن **گناه، آمرزش و رنج**، همگی تابع نوعی منطق مبادله‌ای می‌شوند.

در پرتو همین رویکرد، این مقاله می‌کوشد بازخوانی‌ای از مفهوم **برزخ** در الهیات کاتولیک ارائه دهد و نحوه تأثیرگذاری آن را بر ساختارها و کنش‌های اقتصادی قرون وسطی تحلیل کند. سؤال اصلی پژوهش این است که مفهوم برزخ در الهیات کاتولیک چگونه در شکل‌گیری و تحول ساختارهای اقتصادی قرون وسطی نقش داشته است؟ در

راستای پاسخ به این پرسش، اهداف فرعی زیر نیز دنبال خواهد شد:

۱. بررسی چگونگی تأثیر تعالیم مرتبط با برزخ بر رفتارهای اقتصادی، به‌ویژه در حوزه‌هایی مانند بخشش اموال، پرداخت مالی برای آمرزش گناهان، و مشارکت در آیین‌های دینی مربوط به نجات پس از مرگ؛

۲. تحلیل انتقادی رابطه میان آموزه برزخ و شکل‌گیری نهادهای اقتصادی مانند نظام صلح‌نامه‌ها، گناه‌زدایی از طریق اعطای امتیازهای مالی و به‌طور کلی، اقتصاد دینی مبتنی بر مفاهیم کیفر و پاداش اخروی.

روش پژوهش حاضر **توصیفی-تحلیلی** است و تلاش خواهد شد تا با استناد به منابع مرتبط و در اختیار، تصویری روشن از پیوند میان آموزه‌های دینی و ساختارهای اقتصادی یک دوره تاریخی ترسیم شود. امید است این مطالعه بتواند سهمی هرچند اندک در گشودن افق‌های تازه در مطالعات بین‌رشته‌ای میان دین و اقتصاد داشته باشد و نشان دهد چگونه مفاهیم متافیزیکی در متن تاریخ می‌تواند بدل به ابزارهای واقعی در تنظیم مناسبات اجتماعی و اقتصادی شود.

۲. چارچوب نظری و مفهومی

این بخش به تعریف و تبیین مفهوم برزخ در الهیات کاتولیک و زمینه‌های اقتصادی قرون وسطی می‌پردازد تا پایه نظری تحلیل فراهم شود.

۲-۱ برزخ در الهیات کاتولیک

مفهوم برزخ (Purgatory) یکی از آموزه‌های اصلی و درعین‌حال مناقشه‌برانگیز در الهیات کاتولیک است که پیوندی تنگاتنگ با مباحث نجات، **تطهیر روح** و **سرنوشت اخروی** انسان دارد. برزخ در آموزه‌های کاتولیکی به‌عنوان مکان یا حالتی موقت پس از مرگ توصیف می‌شود که در آن روح مؤمنان، پیش از ورود به بهشت، از گناهان غیرمرگبار پاک می‌شود (Catholic Church, 1994: 63). در **دایرةالمعارف کلیسای کاتولیک**، برزخ مکان یا وضعیتی است که در آن، کسانی که در فیض خداوند زندگی کرده‌اند اما از گناهان صغیره کاملاً برکنار نبوده یا کفاره تمام گناهانشان را نپرداخته‌اند، دچار عذابی موقت می‌شوند (Hana, 1912: 575). تعریف همین واژه در **دایرةالمعارف جدید کاتولیک** بدین قرار است:

برزخ، حالت، مکان یا وضعیتی در دنیای پسین است که تا زمان داوری نهایی ادامه می‌یابد؛ جایی که ارواح کسانی که در فیض مرده‌اند، اما هنوز از همه نقایص آزاد نشده‌اند، کفاره گناهان صغیره‌ای را که آمرزیده نشده‌اند می‌پردازند؛ یا (جایی) برای یک مجازات موقتی به دلیل گناهان صغیره یا کبیره‌ای که از پیش بخشیده شده‌اند و این برزخ موجب پاک شدن آنها، پیش از ورود به آسمان می‌شود (Bastian, 2000: 824).

کاتولیک‌ها بر این باورند که این ایده که انسان پس از مرگ نیازمند پالایش روح است، ریشه‌هایی در متون مقدس دارد و در طول قرون وسطی، به‌ویژه نزد نخستین آباء کلیسا (Patristic) و الهیات رسمی، توسعه یافته است.

در کتاب مقدس، واژه‌ای با معنای دقیق «برزخ» به‌کار نرفته (و همین امر منشأ اختلاف فرقی در پذیرش و استناد به آن یا پذیرش آن به این شکل است)، اما برخی آیات عهد قدیم و عهد جدید پایه‌هایی برای تفسیر الهیاتی این مفهوم فراهم کرده‌اند. یکی از مهم‌ترین شواهد مورد استناد کلیسای کاتولیک، دعای یهودیان برای مردگان در کتاب دوم مکابیان است: «برای مردگان نیایش کرد تا از گناهانشان رهایی یابند» (سیار، ۱۳۹۳: ۶۱۵). این آیه که در نسخه‌های کاتولیکی کتاب مقدس موجود است، پایه‌ای برای سنت دعا برای ارواح در حال تطهیر شمرده می‌شود (Rahner, 1963: 164). در عهد جدید، عبارت‌های استعاری از قبیل «نجات یافتن به‌واسطه آتش» نیز مورد استفاده قرار گرفته است:

اگر آنچه را که آدمی بر روی آن شالوده ساخته است، از آتش سالم بیرون آید، آن شخص پاداش خود را خواهد یافت. اما اگر کارهای دست او سوخته شود، پاداش خود را از دست خواهد داد، ولی خود او نجات خواهد یافت؛ مانند کسی که از میان شعله‌های آتش گذشته و نجات یافته باشد (اول قرنتیان ۳:۱۵).

این آیه اغلب در تفاسیر کاتولیکی به‌عنوان نشانه‌ای از تجربه تطهیر روح پس از مرگ تفسیر می‌شود (Walls, 2011: 13).

با آنکه پروتستان‌ها معمولاً این آیات را تأییدی بر آموزه برزخ نمی‌دانند، اما در سنت کاتولیکی این شواهد به‌عنوان نشانه‌های ضمنی از ضرورت پالایش روح تلقی شده است (Newman, 1909: 87).

در عین حال تفکر درباره تطهیر روح پس از مرگ در آثار بسیاری از آباء کلیسا حضور دارد، اگرچه شکل نهایی آموزه برزخ به تدریج در طول قرون تکامل یافت. اوریگن (Origen) در قرن سوم میلادی از مفهوم آتش تطهیرکننده یاد می‌کرد و آن را به‌عنوان راهی

برای تزکیه ارواح صالح اما گنهکار در نظر می‌گرفت (Origen, 1936: I.6,3). او در تفسیر خود بر اول قرن‌تین ۳، این آتش را نه محکوم‌کننده، بلکه تطهیرکننده می‌دانست.

آگوستین قدیس نیز به‌طور ضمنی به نوعی تطهیر پس از مرگ اذعان داشت. او در اثر معروف خود، شهر خدا، به این نکته اشاره می‌کند که برخی مؤمنان ممکن است به نوعی رنج موقتی نیاز داشته باشند تا برای ورود به حضور خداوند آماده شوند (Augustine, 1998: XXI.26). هرچند آگوستین مفهوم برزخ را به شیوه‌ای ساختاریافته تدوین نکرد، اما زمینه‌های الهیاتی آن را فراهم ساخت.

گریگوری کبیر در قرن ششم میلادی نخستین کسی بود که آموزه برزخ را با صراحت بیشتری به‌صورت نظام‌مند بیان کرد. او از تجربیات عرفانی و سنت شفاهی کلیسا بهره گرفت تا ایده وجود حالت موقتی پس از مرگ را برای ارواح مؤمنان تثبیت کند (Gregory the Great, 1959: Book IV).

در نهایت، آموزه برزخ در قرون میانه، به‌ویژه از قرن دوازدهم به بعد، جایگاهی رسمی در الهیات کاتولیک یافت. شورای لیون دوم (۱۲۷۴) و سپس شورای فلورانس (۱۴۳۹) بر وجود برزخ تأکید کردند و در شورای ترنت (۱۵۴۵-۱۵۶۳) این آموزه به‌طور قطعی جزو تعالیم رسمی کلیسا قرار گرفت (McBrien, 2008: 322). این رسمی‌سازی با تحولات اقتصادی و فرهنگی آن دوران هم‌زمان بود و از نظر بسیاری از محققان، بستر لازم برای شکل‌گیری «اقتصاد نجات» را فراهم کرد؛ اقتصادی که در آن، مفاهیمی چون آمرزش، نیایش برای مردگان، و پرداخت مالی به کلیسا به‌عنوان ابزارهایی برای کاهش زمان اقامت در برزخ عمل می‌کردند (Le Goff, 1984: 278).

بر این اساس، مفهوم برزخ، اگرچه در کتاب مقدس به‌صورت صریح بیان نشده، اما بر پایه تفاسیر خاص از برخی آیات و با تکیه بر سنت آباء کلیسا به‌تدریج شکل گرفت و جایگاهی کلیدی در الهیات کاتولیک یافت. این آموزه نه تنها در نظام معنوی و نجات‌شناختی کلیسا، بلکه در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی قرون وسطی نیز تأثیرگذار بود. تفسیر الهیاتی از نیاز به تطهیر پس از مرگ، بنیانی برای اعمال مذهبی، رفتارهای اقتصادی و ایجاد نهادهای متنوع کلیسایی فراهم آورد که بررسی انتقادی آن می‌تواند چشم‌اندازهای تازه‌ای در مطالعه نسبت دین و اقتصاد بگشاید.

۲-۲ اقتصاد قرون وسطی: ویژگی‌ها و نهادها

اقتصاد قرون وسطی، برخلاف تصور رایج از یک دوره رکود و ایستایی، ساختاری پیچیده و چندوجهی داشت که در آن نهادهای گوناگون، از جمله کلیسا، نظام ارباب-رعیتی (فئودالیسم) و تجارت بین‌المللی، نقشی اساسی ایفا می‌کردند. این اقتصاد نه تنها منعکس‌کننده ساختار اجتماعی و دینی اروپا در این دوره بود، بلکه بنیانی برای تحولات اقتصادی و اجتماعی در دوره مدرن فراهم ساخت (Bloch, 1961: 262). نظام فئودالی، مشخصه بارز اقتصاد قرون وسطی، رابطه‌ای میان اربابان زمین‌دار و رعایا و روستاییان ناآزاد (serf) برقرار می‌کرد که بر اساس تعهدات متقابل شکل گرفته بود. زمین، منبع اصلی تولید و ثروت به‌شمار می‌رفت و مالکیت آن در دست طبقه اشراف و کلیسا بود. رعایا در قبال استفاده از قطعه زمینی کوچک، ملزم به پرداخت اجاره یا انجام خدمات کار برای ارباب خود بودند (Duby, 1974: 87). فئودالیسم نه تنها یک نظام اقتصادی، بلکه یک ساختار سیاسی-اجتماعی بود که در آن پیوند میان قدرت نظامی، مالکیت زمین و وفاداری شخصی، چارچوب اصلی روابط اجتماعی را تعیین می‌کرد. تولید عمدتاً برای مصرف محلی صورت می‌گرفت و بازارهای بزرگ یا پول نقد نقش محدودی داشتند، به‌ویژه تا پیش از قرن یازدهم. با ورود به قرون میانه متأخر (از حدود قرن یازدهم به بعد)، گسترش شهرها، بازگشایی مسیرهای تجاری و رشد بازارها موجب پویایی نسبی در اقتصاد شد. نمایشگاه‌ها و بازارهای دوره‌ای (مثل نمایشگاه‌های شامپانی در فرانسه) موجب ارتباط شهرهای مختلف و رشد تجارت منطقه‌ای و بین‌المللی شد (Pirenne, 1937: 34).

در این دوره، پول بار دیگر جایگاه خود را بازمی‌یابد و بانکداری ابتدایی در شهرهایی مانند فلورانس و ونیز شکل می‌گیرد. برخی از نهادهای مالی اولیه، مانند صرافی‌ها و شکل‌های مقدماتی از اعتبار تجاری، در این دوران پدید آمدند (Lopez, 1976: 108). بازرگانان و اصناف نیز تبدیل به بازیگران مهمی در اقتصاد شهری شدند. با این حال، این رشد اقتصادی محدود به برخی مناطق خاص بود و در بسیاری از نقاط اروپا، ساختار فئودالی همچنان غالب باقی ماند. به تعبیر آنری پیرن، «قرون وسطی، عصر کشاورزی و مناسبات دینی است که تجارت تنها در سایه آن رشد می‌کند» (Pirenne, 1937: 65).

در این میان، نقش کلیسا را نمی‌توان نادیده گرفت؛ نقش کلیسا در اقتصاد قرون وسطی چندلایه و بسیار پرنفوذ بود. کلیسا نه تنها یکی از بزرگ‌ترین مالکان زمین به‌شمار می‌رفت،

بلکه از نظر فکری و نهادی نیز اقتصاد را تحت تأثیر قرار می‌داد. صومعه‌ها، به‌ویژه در غرب اروپا، مراکزی برای تولید، انبار و حتی نوآوری‌های کشاورزی بودند (Leclercq, 1982: 412).

از سوی دیگر، تعالیم اخلاقی و فقهی کلیسا درباره بهره، انصاف در تجارت و عدالت اجتماعی بر رفتارهای اقتصادی تأثیر مستقیم داشت. مفاهیمی چون «قیمت عادلانه» (just price) که از سوی متفکرانی چون توماس آکویناس توسعه یافت، الگویی برای تنظیم اخلاقی مبادلات اقتصادی بود (Aquinas, 1981: II-II, Q.77). کلیسا همچنین از طریق نظام آمرزش‌نامه‌ها و ترویج صدقه دادن، شبکه‌ای مالی ایجاد کرده بود که در آن افراد با پرداخت پول یا وقف اموال، به دنبال کاهش گناهان و کسب نجات اخروی بودند. این نظام، که بر مفاهیم دینی چون برزخ و آمرزش بنا شده بود، نقش مهمی در گردش ثروت و منابع مالی به سوی نهادهای کلیسایی داشت (Le Goff, 1984: 112).

و اما نهادها؛ یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های اقتصاد قرون وسطی وجود «اقتصاد معنوی» (spiritual economy) است؛ مفهومی که به تبادل نمادین میان امور مادی و معنوی اشاره دارد. مردم با اهدای زمین، پول یا خدمات به کلیسا، به دنبال به دست آوردن آمرزش، دعای خیر یا کاهش زمان اقامت در برزخ بودند. این فرایند به تدریج نهادهای اقتصادی-دینی همچون وقف‌نامه‌ها، صلح‌نامه‌ها و بازار آمرزش‌نامه‌ها را پدید آورد (Kamerick, 2002: 165).

در نتیجه، در اقتصاد قرون وسطی، مرز روشنی میان حوزه دینی و حوزه اقتصادی وجود نداشت. نظام فئودالی، تجارت و کلیسا در پیوندی تنگاتنگ، ساختار اقتصادی جامعه را شکل می‌دادند؛ ساختاری که نه بر اساس منطق سود و بازدهی، بلکه بر پایه وظایف دینی، مناسبات اجتماعی و اقتدار الهی سامان یافته بود.

خلاصه اینکه اقتصاد قرون وسطی واجد ساختاری ترکیبی و پیچیده بود که در آن نظام ارباب-رعیتی، تجارت و کلیسا به عنوان نهادهای کلیدی عمل می‌کردند. فئودالیسم به عنوان ستون اصلی اقتصاد کشاورزی عمل می‌کرد، در حالی که رشد تجارت و احیای اقتصاد پولی، مسیرهایی تازه برای تحرک اقتصادی گشود. در این میان، کلیسا نه تنها بازیگری دینی، بلکه نهادی اقتصادی با کارکردهای تولیدی، مالی و حتی نظری بود. تحلیل این ساختارها برای فهم تأثیر آموزه‌های دینی چون برزخ بر اقتصاد آن دوران ضروری است.

۳. پیشینه تاریخی و تحول مفهوم برزخ

در ادامه به توصیف تاریخی چگونگی شکل‌گیری و تکامل آموزه برزخ در قرون وسطی پرداخته شده است.

۳-۱ ظهور و تثبیت آموزه برزخ در سنت کاتولیک

مفهوم «برزخ»، چنانکه گذشت، یکی از آموزه‌های مرکزی در الهیات کاتولیک است که نه فقط به تدریج از سنت‌های تفسیری آباء کلیسا نشئت گرفت، بلکه در جریان شوراهای کلیسایی به‌طور رسمی تعریف و تثبیت شد. این فرآیند از قرن سوم میلادی تا قرون وسطای متأخر، مسیر تحول و نهادینه‌سازی تدریجی را طی کرد که در نهایت با تصویب شورای فلورانس (۱۴۳۹) و تأیید شورای ترنت (۱۵۴۷)، به‌عنوان یک آموزه الزامی در کلیسای کاتولیک تثبیت شد (Le Goff, 1984: 3-15).

نخستین اشاره نسبتاً رسمی کلیسا به مفهوم برزخ در شورای لیون دوم (۱۲۷۴) صورت گرفت. در این شورا، کلیسا تأکید کرد که ارواح مؤمنانی که به‌طور کامل از گناهانشان پاک نشده‌اند، پیش از ورود به بهشت در آتشی پالاینده قرار می‌گیرند. شورای لیون دوم همچنین دعا برای مردگان و نفع‌آمزش‌نامه‌ها برای آنان را مشروع دانست (Pelikan, 1989: 172). گام نهایی در تثبیت رسمی این آموزه، در شورای فلورانس (۱۴۳۹) برداشته شد. در این شورا، کلیسا به صراحت اعلام کرد:

«ارواح کسانی که در حالت فیض مرده‌اند اما هنوز نیازمند تطهیرند، در برزخ رنج می‌برند و برای آنها، کمک زندگان از طریق دعا، آموزش‌نامه‌ها و صدقات مفید است» (Denzinger, 2002: 512). شورای فلورانس با تأکید بر این آموزه، مرز روشنی میان نجات بی‌واسطه (قدیسان)، رستگاری از طریق تطهیر (برزخیان) و محکوم‌شدگان به جهنم ترسیم کرد. این شورا همچنین نقش نهاد کلیسا را در فرآیند نجات و کاهش رنج برزخی به رسمیت شناخت و مبنای نظری نظام اقتصادی-دینی موسوم به «اقتصاد آموزش» را فراهم ساخت (Le Goff, 1984: 204-212).

در نهایت، شورای ترنت (۱۵۴۷) در پاسخ به انتقادات پروتستان‌ها، آموزه برزخ را مجدداً تأیید کرد و ضمن دفاع از سنت آموزش‌نامه‌ها و دعا برای مردگان، آن را بخشی جدایی‌ناپذیر از آموزه کاتولیکی اعلام کرد (McBrien, 2008: 477).

در مجموع می‌توان گفت ظهور و تثبیت آموزه برزخ در الهیات کاتولیک نتیجه تعامل میان سنت تفسیری آباء کلیسا، تجربه عرفی جوامع مسیحی و سیاست‌های نهادی کلیسا در شوراهای رسمی بود. این آموزه که به‌طور خاص در شورای فلورانس به رسمیت کامل رسید، نقشی بنیادین در نظام معنوی و اقتصادی قرون وسطی ایفا کرد و زمینه‌ساز تعاملات گسترده میان ایمان، نهاد و اقتصاد شد.

۲-۳ برزخ در فرهنگ عامه و تعالیم کلیسا

برزخ، به‌عنوان یکی از آموزه‌های بنیادین در الهیات کاتولیک، نه فقط در ساختار رسمی و نظری کلیسا، بلکه در فرهنگ عمومی مسیحیان قرون وسطی نیز حضوری پررنگ و تعیین‌کننده داشت. در واقع، فهم برزخ برای مردم عادی، بیش از آنکه در چارچوب دقیق فلسفی و الهیاتی صورت گیرد، از طریق مناسک، هنر دینی، موعظه‌ها و تجربه‌های زیسته منتقل می‌شد. کلیسا نیز با بهره‌گیری از این باور، نظامی تبلیغی، اخلاقی و اقتصادی سامان داد که به هدایت، کنترل و در مواردی بهره‌برداری از احساسات دینی مردم منجر شد (Le Goff, 1984: 189-215).

تصویر عمومی مردم از برزخ در قرون وسطی، اغلب نه با نوشته‌های فلسفی چون آثار توماس آکویناس، بلکه با نقاشی‌ها، نمایش‌نامه‌های دینی، موعظه‌ها و قصه‌های عامیانه شکل می‌گرفت. در بسیاری از نقاشی‌های کلیسایی از جمله آثار مربوط به «سه وضعیت پس از مرگ» (بهشت، جهنم و برزخ) - برزخ با تصاویری از ارواحی به نمایش درمی‌آمد که در شعله‌های آتش به‌سر می‌برند اما فرشتگان بر آنان نظارت دارند. این تصاویر نقش مهمی در تثبیت تخیل جمعی پیرامون برزخ داشت و زمینه را برای پذیرش آموزه‌های کلیسا درباره تطهیر ارواح و نیاز به دعای زندگان فراهم می‌کرد (Camille, 1992: 203).

کلیسا با طراحی مناسک خاصی مانند آیین‌های دعای جمعی برای مردگان، برگزاری مراسم «روز ارواح» (All Souls' Day)، و استفاده از خطابه‌های حماسی درباره وضعیت ارواح در برزخ، تأثیر عمیقی بر ذهن و دل مردم گذاشت. واعظانی چون برنارد کلروو، با تأکید بر اضطراب‌های اخروی و نیاز به شفاعت قدیسان و نذر برای مردگان، بر نقش افراد زنده در سرنوشت اخروی نزدیکانشان تأکید می‌کردند (Southern, 1970: 97). در این چارچوب، مفاهیمی چون «هزینه برای تطهیر» یا «خرید آمرزش» از سوی زندگان، نه فقط

ابزار نجات ارواح مردگان، بلکه عامل آرامش روانی برای بازماندگان تلقی می‌شد. این امر موجب می‌شد که افراد متمکن برای رهایی خود یا خویشان‌شان از رنج برزخی، مبالغه‌های هنگفتی را وقف کلیسا کرده یا آموزش‌نامه خریداری کنند (Kamerick, 2002: 110-114).

با گسترش باور به برزخ، کلیسا نظامی پیچیده از مناسک، ادعیه، وقف‌نامه‌ها و آموزش‌نامه‌ها را پدید آورد که در خدمت نظام معنوی-اقتصادی کلیسا قرار گرفت. کلیسا مدعی بود که از طریق قدرت اعطای آموزش، می‌تواند بخشی از رنج ارواح را کاهش داده یا زمان حضور آنان را در برزخ کوتاه کند. این قدرت، هم مبتنی بر الهیات تطهیر بود و هم در شوراها و چون لیون دوم و فلورانس به رسمیت شناخته شده بود (Denzinger, 2002: 516). در نتیجه، اقتصادی معنوی شکل گرفت که در آن «واسطه‌گری کلیسا» میان دنیای زندگان و مردگان، مبنایی برای مشروعیت مالی و نهادی آن شد. جان لئو گوف، این ساختار را «اقتصاد نجات» (economy of salvation) می‌نامد و آن را یکی از پایه‌های اقتدار کلیسا در قرون وسطی معرفی می‌کند (Le Goff, 1984: 216-224).

از سوی دیگر، در حالی که آموزه برزخ و سازوکارهای مالی مرتبط با آن از سوی کلیسای رسمی حمایت می‌شد، برخی گروه‌ها و جنبش‌های اصلاحی-از جمله پیروان جان ویکلیف و بعدتر اصلاح‌طلبان پروتستان- نسبت به سوءاستفاده‌های مالی کلیسا از این باور واکنش نشان دادند. آنان اعتقاد داشتند که این آموزه، بیشتر ابزاری برای کنترل روانی و اقتصادی مردم بوده تا آموزه‌ای الهیاتی مبتنی بر کتاب مقدس (McGrath, 2007: 121).

به نظر می‌رسد برزخ در فرهنگ عمومی قرون وسطی، نه صرفاً آموزه‌ای الهیاتی، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از زیست‌جهان مردم است. کلیسا با بهره‌گیری از قدرت نمادین این مفهوم، شبکه‌ای از مناسک، تبلیغات و ساختارهای مالی ایجاد کرد که در آن باور به برزخ به عاملی تعیین‌کننده در رفتارهای فردی، اجتماعی و اقتصادی تبدیل شد. بررسی این فرایندها نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم دینی می‌توانند نه فقط در حوزه باور، بلکه در ساختارهای اجتماعی و نهادی نقش ایفا کنند.

۴. تحلیل نقش آموزه برزخ در رفتارها و نهادهای اقتصادی

در اینجا می‌توان با استفاده از مبانی مطرح و پیشینه موجود و نیز شواهد تاریخی به ارتباط میان آموزه برزخ و اقتصاد قرون وسطی پرداخت.

۴-۱ تأثیر برزخ بر رفتارهای اقتصادی فردی در الهیات کاتولیک

برزخ در الهیات کاتولیکی نه فقط مفهومی الهیاتی، بلکه سازه‌ای روان‌شناختی، اجتماعی و اقتصادی است که به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر رفتارهای فردی مؤمنان تأثیر گذاشته است. از آنجا که برزخ حالتی گذرا برای تطهیر ارواح پس از مرگ تلقی می‌شود و رنج آن را می‌توان از طریق اعمال دنیوی کاهش داد، این مفهوم در قرون وسطی به یکی از عوامل جهت‌دهنده به تصمیم‌گیری‌های اقتصادی افراد تبدیل شد. به بیان دیگر، باور به برزخ نه تنها نگرش افراد را به مرگ و آخرت شکل می‌داد، بلکه آنان را به انجام اعمال اقتصادی خاصی مانند وقف، انفاق، خرید آموزش‌نامه‌ها، پرداخت نذر، یا وصیت‌نامه‌های معنوی ترغیب می‌کرد. مهم‌ترین جلوه تأثیر برزخ بر رفتار اقتصادی فردی، در خرید آموزش‌نامه‌ها و پرداخت مبالغی به کلیسا برای کاهش رنج برزخی خود یا بستگان مرده نمود پیدا می‌کرد. کلیسا، به پشتوانه آموزه برزخ، این امکان را فراهم کرد که مؤمنان بتوانند بخشی از کیفر برزخی را در برابر پرداخت مالی، از طریق «آموزش‌نامه» کاهش دهند. این رفتار که از قرن دوازدهم به بعد رایج شد، در قرن چهاردهم و پانزدهم به اوج خود رسید و به بخشی از فرهنگ اقتصادی مسیحیان کاتولیک بدل شد (جوویور، ۱۳۸۱: ۱۷۸). این آموزش‌نامه‌ها گهگاه به صورت رسمی در کلیسا فروخته و گاه نیز با واسطه موعظه‌گران سیار در مناطق مختلف اروپا توزیع می‌شد. هدف فرد از خرید این اسناد نه تنها آرامش روانی، بلکه «سرمایه‌گذاری معنوی» برای زندگی پس از مرگ بود.

از دیگر نمودهای تأثیر آموزه برزخ، نگارش وصیت‌نامه‌های دینی بود. بسیاری از مؤمنان ثروتمند، بخش قابل توجهی از اموال خود را در قالب وقف یا وصیت به کلیسا اختصاص می‌دادند تا پس از مرگشان برای آنان دعا شود و با انجام آیین‌های دینی، از مدت حضورشان در برزخ کاسته شود. بر اساس پژوهش‌های تاریخی، در برخی مناطق اروپا، بیش از نیمی از وصیت‌نامه‌ها دارای محتوای صریح برزخی بودند و حتی نوع و تعداد دعای مورد انتظار نیز مشخص می‌شد (Le Goff, 1984: 116).

این رفتار نشان می‌دهد که تصور مؤمنان از «ادامه تأثیر عمل» پس از مرگ تأثیری بنیادین بر تصمیمات مالی آنان داشته است. در حقیقت، برزخ به آنان این امکان را می‌داد که با منابع دنیوی، سرنوشت اخروی خود را تحت تأثیر قرار دهند.

افزایش رفتارهایی چون صدقه دادن، نذر و اهدای خیرات نیز یکی دیگر از پیامدهای روانی- اقتصادی باور به برزخ بود. مردم عادی، که توانایی خرید آموزش‌نامه را نداشتند، سعی می‌کردند با اهدای اندک نذورات به کلیسا یا انجام خدمات خیریه، سهمی در کاهش رنج برزخی خود یا بستگانشان داشته باشند. در برخی شهرهای اروپا، صندوق‌های ویژه‌ای برای جمع‌آوری «خیرات برزخی» تعبیه شده بود و کشیشان وظیفه داشتند به نیت پرداخت‌کنندگان برای مردگان دعا کنند.

حتی برخی جوامع، نظام «همیاری اخروی» تشکیل داده بودند؛ گروه‌هایی که اعضای آن متعهد می‌شدند پس از مرگ یکی از اعضا، برای رهایی او از برزخ، اعمال دینی انجام یا نذر دهند. این نوع کنش‌ها نشان می‌دهد که برزخ چگونه به عاملی برای شکل‌گیری شبکه‌های دینی و رفتارهای اقتصادی مبتنی بر امید به نجات تبدیل شده است.

باور به اینکه رنج‌های برزخی قابل کاهش یا تعلیق است، به گونه‌ای نوعی «اضطراب دینی» در ذهن مؤمنان ایجاد می‌کرد که با عمل اقتصادی می‌توانستند آن را تسکین دهند. از این رو، تصمیمات اقتصادی نه تنها مبتنی بر ملاحظات عقلانی یا اجتماعی، بلکه از منظر نجات اخروی نیز معنادار تلقی می‌شد. این وضعیت، نوعی تداوم‌پذیری معنوی برای سرمایه انسانی و مالی ایجاد می‌کرد و باعث می‌شد که افراد، بخشی از دارایی خود را به صورت برنامه‌ریزی شده برای بعد از مرگ هزینه کنند. ناگفته نماند که این قبیل روابط مالی میان دغدغه‌مندان دینی و کلیسا خود منشأ بروز پاره‌ای از فسادها نیز شد (دوران، ۱۳۹۱: ۲۸).

چنانکه پیداست، آموزه برزخ در الهیات کاتولیک، با تأکید بر امکان کاهش رنج پس از مرگ از طریق اعمال دنیوی، تأثیر مستقیم و قابل توجهی بر رفتارهای اقتصادی فردی در قرون وسطی گذاشت. مؤمنان با انواع کنش‌های اقتصادی از جمله خرید آموزش‌نامه، وصیت دینی، صدقات و خیرات- در پی تأثیرگذاری بر وضعیت برزخی خود یا بستگانشان بودند. این رفتارها نشان می‌دهد که چگونه یک آموزه الهیاتی می‌تواند به‌طور ساختاری در اقتصاد فردی و اجتماعی نفوذ کند و حتی نهادهای اقتصادی و معنوی جدیدی را شکل دهد.

۲-۴ برزخ و توسعه نهادهای اجتماعی در قرون وسطی

آموزه برزخ در الهیات کاتولیک، تنها به حوزه ایمان و اخلاق فردی محدود نماند، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری و تثبیت نهادهایی شد که در طول قرون وسطی، ساختار اجتماعی و دینی اروپا را سامان دادند. مفهوم برزخ، با تأکید بر تطهیر روح پس از مرگ و امکان تأثیرگذاری زندگان بر وضعیت مردگان، شبکه‌ای از نهادهای مناسکی، خیریه‌ای و حتی قضایی را پدید آورد. این نهادها نه تنها کارکرد مذهبی داشتند، بلکه در سازمان‌دهی روابط اجتماعی، مشروع‌سازی اقتدار کلیسا و تأسیس اقتصاد دینی - اجتماعی قرون وسطی نقشی اساسی ایفا کردند (لوئیس، ۱۴۰۰: ۱۱۸).

یکی از نخستین نهادهایی که به واسطه برزخ در جوامع قرون وسطی شکل گرفت، انجمن‌های دعای جمعی یا «اخوت‌های مذهبی» بود. این گروه‌ها، متشکل از مؤمنانی بودند که به صورت سازمان‌یافته، وظیفه دعا برای ارواح مردگان را برعهده می‌گرفتند و در مقابل، حمایت مالی یا خدماتی دریافت می‌کردند. این انجمن‌ها اغلب در درون کلیسا یا وابسته به صومعه‌ها فعالیت می‌کردند و رابطه‌ای میان مردگان، زندگان و نهاد دین برقرار می‌ساختند. به گفته کامرک، این انجمن‌ها در عمل تبدیل به شبکه‌های اجتماعی گسترده‌ای شدند که ضمن ترویج همیاری دینی، کارکردهای حمایتی، نظارتی و حتی صنفی نیز داشتند (Kamerick, 2002: 89)؛ بنابراین، برزخ به‌عنوان ایده‌ای الهیاتی، به زمینه‌ای برای نهادمندسازی همبستگی اجتماعی و شکل‌گیری سازمان‌های مردم‌نهاد مذهبی تبدیل شد.

یکی دیگر از نهادهای اجتماعی مهمی که تحت تأثیر آموزه برزخ شکل گرفت، نهاد وقف بود. مؤمنان، با هدف کاهش رنج برزخی خود یا خویشان‌شان، اموال خود را به کلیسا یا صومعه‌ها حبس مال یا وقف می‌کردند تا در قبال آن، برای آنان آیین‌های تطهیر برگزار شود (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸: ۲۸). وقف، در این زمینه، نه صرفاً عملی خیرخواهانه، بلکه بخشی از مناسبات نجات اخروی تلقی می‌شد.

کلیسا نیز با سازمان‌دهی و ثبت این اموال، به یکی از بزرگ‌ترین مالکان زمین در قرون وسطی تبدیل شد (نوذری، ۱۳۸۰: ۵۱). به این ترتیب، برزخ به‌عنوان آموزه‌ای دینی، بستری برای نظام‌مند شدن انتقال دارایی‌ها، تثبیت مالکیت کلیسا و شکل‌گیری نهادهای حقوقی و مالی شد. در بسیاری از اسناد حقوقی قرون وسطی، دلایل وقف به‌طور مستقیم به آرزوی «کاهش کیفر برزخی» یا «رهایی از آتش تطهیر» ارجاع دارد.

با گسترش باور عمومی به برزخ، بسیاری از نهادهای خیریه‌ای مانند بیمارستان‌های مذهبی، نوانخانه‌ها و پناهگاه‌ها نیز با انگیزه تطهیر روح و کمک به مردگان شکل گرفتند.

مردم از طبقات مختلف جامعه با مشارکت در ساخت یا اداره این نهادها، در پی کاهش رنج‌های اخروی خود بودند. این نهادها، به‌ویژه در شهرهای بزرگ اروپا، به ابزارهایی برای ترویج مسئولیت اجتماعی از منظر دینی تبدیل شدند (Le Goff, 1984: 238-244).

در اسناد وقف این نهادها به‌روشنی دیده می‌شود که بنیان‌گذاران آنها انگیزه مذهبی داشته‌اند و انتظار دعای عمومی یا یادآوری اخروی را در ازای خدمات عمومی ارائه‌شده داشتند. بدین ترتیب، برزخ از طریق فعال‌سازی ترس و امید دینی، به پیش‌ران شکل‌گیری نهادهای عام‌المنفعه بدل شد.

آموزه برزخ همچنین به شکل‌گیری محاکم دینی و تأکید بر اصلاح اخلاقی در زندگی این جهانی انجامید. کلیسا، با استناد به این آموزه که روح فرد پس از مرگ بسته به زندگی دنیوی‌اش در برزخ مجازات یا تطهیر می‌شود، قواعد اخلاقی-حقوقی خاصی را در جامعه ترویج داد (Le Goff, 1984: 252-268). تخلفات اقتصادی، اجتماعی یا جنسی می‌توانست بر وضعیت اخروی فرد تأثیر بگذارد و بدین‌سان، کلیسا خود را مرجع داوری هم برای زندگی دنیوی و هم پس از مرگ معرفی می‌کرد. محاکم تفتیش عقاید نیز با ارجاع به خطرات برزخی انحراف عقیدتی یا اخلاقی، مشروعیت خود را گسترش دادند. بدین ترتیب، برزخ به‌عنوان نهاد تربیتی-کنترلی، سهم مهمی در انسجام اجتماعی و انضباط جمعی ایفا کرد.

از آنچه گذشت نتیجه گرفته می‌شود که کلیسا از آموزه برزخ بهره‌برداری کرد تا هم اقتدار اخلاقی و مالی خود را تثبیت کند و هم سازوکارهای اجتماعی پایداری را برای انسجام جامعه دینی پدید آورد.

۳-۴ بازخوانی پیوند برزخ با توسعه نهادهای اقتصادی و اجتماعی در قرون

وسطی

پیوند آموزه برزخ با نهادهای اقتصادی و اجتماعی قرون وسطی یکی از وجوه کمتر کاوش‌شده در تاریخ دین و جامعه اروپای لاتین است. در تحلیل‌های تاریخی اخیر، این آموزه صرفاً به‌عنوان یک باور متافیزیکی تلقی نمی‌شود، بلکه به‌مثابه نیرویی اجتماعی که در سامان‌دهی رفتارها و ساختارها نقش ایفا کرده، بررسی می‌شود (Le Goff, 1984: 12). این دیدگاه دارای دستاوردهای علمی مهمی است، اما درعین‌حال، نقدهایی نیز بر آن وارد است.

در این بازخوانی، تلاش می‌شود نقاط قوت و کاستی‌های این پیوند روشن شود.

۴-۳-۱ نقاط قوت: کارکرد اجتماعی و نهادی آموزهٔ برزخ

نخستین نقطهٔ قوت نظریهٔ پیوند برزخ با ساختارهای اجتماعی و اقتصادی، تأکید آن بر کارکرد همبستگی اجتماعی و ایجاد شبکه‌های پایدار همیاری است. آموزهٔ برزخ توانست نوعی مشارکت دینی و اجتماعی میان زندگان و مردگان برقرار سازد که در قالب اخوت‌های مذهبی، انجمن‌های دعای جمعی و وقف‌های دینی تجلی یافت. این فرآیند به نوعی «اقتصاد مناسکی» انجامید که مبتنی بر مبادلهٔ دعا، آموزش و سرمایه بود.

دومین مزیت این پیوند آن است که نظریه‌پردازانی چون ژاک لو گوف توانسته‌اند نشان دهند چگونه مفاهیم دینی، از جمله برزخ، به‌عنوان ابزارهای مشروع‌ساز قدرت کلیسا و تقویت نهادهای اجتماعی ایفای نقش کرده است. کلیسا با ترویج اندیشهٔ قابل‌تغییر بودن سرنوشت اخروی از طریق اعمال دنیوی، ساختارهای وابسته به خود را تقویت کرد (Le Goff, 1984: 180-185).

سومین وجه قوت، تبیین نقش آموزهٔ برزخ در شکل‌گیری نوع خاصی از وجدان اقتصادی است. باور به تطهیر اخروی باعث شد که رفتارهایی چون وقف، پرداخت اعانه یا جبران گناهان از طریق مالی، نه فقط کنشی فردی، بلکه وظیفه‌ای اجتماعی و اخروی تلقی شود.

۴-۳-۲ نقاط ضعف: مفروضات و اشکالات روشی

در کنار این مزایا، تحلیل پیوند برزخ با توسعهٔ نهادهای اقتصادی و اجتماعی با چند ضعف نظری و تاریخی مواجه است:

- نخست، خطر تقلیل‌گرایی کارکردی در این نوع تحلیل وجود دارد. بسیاری از پژوهش‌ها، از جمله کارلو گوف، هرچند ارزشمند، اما گاه آموزه‌ای همچون برزخ را صرفاً ابزار توجیهی برای قدرت کلیسا یا تحکیم سرمایهٔ دینی دانسته و از توجه به ابعاد روحانی، عرفانی و شخصی آن غافل می‌مانند. چنین رویکردی آموزه‌های دینی را تنها با کارکردهای عینی و بیرونی‌شان می‌سنجد، نه با عمق معنایی و معنوی‌شان (Kamerick, 2002: 145).

- دوم، تعمیم‌های تاریخی گاه بی‌پشتوانه است. اینکه همهٔ نهادهای اجتماعی اقتصادی قرون وسطی را ناشی از آموزهٔ برزخ بدانیم، ساده‌سازی تاریخ پیچیده نهادسازی در غرب

است؛ برای مثال، نهاد وقف و بیمارستان‌های مذهبی سابقه‌ای پیشاببرزخی در سنت مسیحی و حتی یهودی-یونانی دارد و نمی‌توان آنها را به‌کلی تابع آموزه‌ی برزخ دانست. اسمیت (Smith, 2008: 142) و نوتن (Nutton, 2012: 306-307) در آثار خود به‌طور جداگانه این سابقه‌ی پیشینی را اثبات کرده‌اند.

— سوم، فقدان داده‌های تجربی و اسنادی مستقل، یکی از کاستی‌های این نوع تحلیل‌هاست. بسیاری از ادعاها درباره‌ی نیت واقفان، هدف انجمن‌ها یا نقش کلیسا، بر مبنای اسناد دینی یا تفسیرهای کلیسا استوار است و تحلیل‌های جامعه‌شناختی مستقل کمتر صورت گرفته است. این امر گاه باعث می‌شود تحلیل‌ها، بیش‌ازحد نظری باقی بماند. بنا بر آنچه گذشت واکاوی آموزه‌ی برزخ را نباید به رد یا تأیید مطلق آن تقلیل داد بلکه باید آن را در قالبی دیالکتیکی دید: از یک‌سو، آموزه‌ای که امکان بازسازی معنوی و اخلاقی را می‌دهد و به نوعی عدالت ترمیمی پس از مرگ معتقد است؛ و از سوی دیگر، ابزاری که در دست ساختارهای قدرت قرار گرفت تا مناسبات اقتصادی و اجتماعی خاصی را تثبیت کند. برزخ در عین حال که برای بسیاری از مؤمنان ابزاری برای امیدواری و ارتباط با مردگان بود، به ابزار اقتصادی و حتی سیاسی کلیسا نیز تبدیل شد؛ بنابراین، در تحلیل این پیوند، باید میان ایمان‌مندی مردمان عادی و بهره‌برداری نهادی از آموزه‌ها تمایز قائل شد.

بازخوانی پیوند برزخ با نهادهای اقتصادی و اجتماعی قرون وسطی نشان می‌دهد که این آموزه نه تنها بر باورهای فردی، بلکه بر ساختارهای جمعی مؤثر بوده است. این تأثیرگذاری، هم مزایای اجتماعی (همبستگی، خدمات، توزیع ثروت) داشته و هم زمینه‌ساز تثبیت اقتدار کلیسا و شکل‌گیری مناسبات قدرت نابرابر شده است. نقدهای روشی و مفهومی نیز یادآوری می‌کند که تحلیل‌های دینی باید از تقلیل‌گرایی و تعمیم‌های نامستند پرهیز کنند. آموزه‌ی برزخ، در تحلیل نهایی، عرصه‌ای است که دین، جامعه و قدرت در آن به گفت‌وگو نشسته‌اند.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی نسبت میان آموزه‌ی برزخ در الهیات کاتولیک و ساختارهای اقتصادی قرون وسطی پرداخت و نشان داد که چگونه مفهومی متافیزیکی می‌تواند به‌عنوان یک نیروی مؤثر در تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایفای

نقش کند. یافته‌های پژوهش در پاسخ به سؤال اصلی، یعنی نقش آموزه برزخ در شکل‌گیری و تحول ساختارهای اقتصادی قرون وسطی، از چند بعد قابل توجه است:

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، تأثیر آموزه برزخ بر شکل‌گیری رفتارهای اقتصادی مؤمنان در قرون وسطی است. در چارچوب الهیات کاتولیک، برزخ نه فقط وضعیت میان‌مرگی برای تطهیر روح، بلکه حوزه‌ای بود که در آن امکان دخالت زندگان در سرنوشت اخروی مردگان مطرح می‌شد. این امکان باعث شد تا باورمندان به طرق مختلف در پی کاهش رنج برزخی خود یا بستگانشان برآیند. جلوه‌های رفتاری این پدیده، از جمله خرید **آمزش‌نامه‌ها**، پرداخت **نذورات**، **صدقات**، **نگارش وصایای دینی** و **وقف اموال**، همگی نشانگر تأثیر مستقیم آموزه برزخ بر تصمیمات اقتصادی افراد است.

تحلیل این رفتارها نشان می‌دهد که مؤمنان قرون وسطی، تحت تأثیر آموزه برزخ، نوعی منطق «مبادله دینی» را پذیرفته بودند که در آن اعمال دنیوی واجد ارزش اخروی می‌شد. این نگاه باعث شکل‌گیری الگوی جدیدی از کنش اقتصادی شد که در آن اهداف معنوی و انگیزه‌های مالی به صورت هم‌افزا عمل می‌کرد.

در سطح ساختاری، آموزه برزخ به شکل‌گیری نهادهای اقتصادی نوینی منجر شد که مشخصاً با ساختار فکری کلیسا هماهنگ بود. کلیسا با بهره‌گیری از مفاهیم تطهیر و شفاعت، زمینه‌ساز نهادهایی همچون صلح‌نامه‌ها، وقف‌نامه‌ها و بازار **آمزش‌نامه‌ها** شد؛ نهادهایی که نقش مهمی در انتقال ثروت، مشروعیت‌بخشی به دارایی‌های کلیسا و بازتوزیع منابع ایفا می‌کرد.

همچنین، تحلیل منابع تاریخی و الهیاتی نشان داد که کلیسا توانست با تثبیت آموزه برزخ در شوراهایی مانند لیون دوم، فلورانس و ترنت، پیوند وثیقی میان اقتصاد و نجات برقرار کند. این پیوند به پدید آمدن چیزی منجر شد که ژاک لو گوف از آن با عنوان «اقتصاد نجات» یاد می‌کند. در این اقتصاد، مفاهیمی مانند **آمزش**، **دعا**، **صدقه** و **بخشش** به ابزارهای مبادله میان عالم ماده و معنویت تبدیل شدند.

پژوهش حاضر همچنین به واکاوی این فرآیند پرداخت و نشان داد که در کنار آثار مثبت همچون تقویت همبستگی اجتماعی، گسترش نهادهای خیریه و ایجاد سازوکارهای معنوی برای توزیع ثروت، آموزه برزخ ابزاری برای تحکیم اقتدار اقتصادی و سیاسی کلیسا نیز بوده است. سوءاستفاده از نظام **آمزش‌نامه‌ها**، شکل‌گیری نهادهای مالی وابسته به کلیسا و تبدیل آیین‌های دینی به ابزارهای درآمدزایی، از جمله چالش‌هایی بود که بعدها

واکنش‌های اصلاح‌طلبانه، به‌ویژه از سوی جنبش پروتستان، را برانگیخت. از این تحلیل برمی‌آید که رویکردهای صرفاً کارکردگرایانه به آموزهٔ برزخ -که آن را تنها ابزاری در دست نهاد کلیسا می‌داند- نیازمند تعمیق و تعدیل است؛ زیرا برزخ، علاوه‌بر کارکرد اجتماعی و اقتصادی، برای بسیاری از مؤمنان تجربه‌ای معنوی و اخلاقی محسوب می‌شود. باید میان ایمان صادقانه توده‌ها و بهره‌برداری نهادی از آن تمایز قائل شد. برزخ در الهیات کاتولیک، آموزه‌ای چندلایه و میان‌رشته‌ای است که به‌گونه‌ای آشکار در سامان‌دهی رفتارهای فردی، نهادهای اقتصادی و ساختارهای اجتماعی قرون وسطی نقش داشته است. پیوند میان مفاهیم دینی و مناسبات اقتصادی در این آموزه، مثالی روشن از تأثیر اندیشه‌های متافیزیکی بر نظم اجتماعی مادی است. این پژوهش نشان داد که تحلیل آموزه‌های دینی، بدون فهم بستر نهادی، روان‌شناختی و تاریخی آن، ناقص خواهد بود. از این‌رو، آموزه برزخ را باید نه فقط موضوعی برای الهیات سنتی، بلکه مسئله‌ای برای جامعه‌شناسی دین، تاریخ اقتصاد و فلسفه اجتماعی دانست؛ عرصه‌ای که در آن نجات، قدرت و ثروت در گفت‌وگویی پیچیده با یکدیگر قرار می‌گیرند.

منابع

- جو ویور، مری (۱۳۸۱). *درآمادی به مسیحیت*، ترجمه: حسن قنبری، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- دورانت، ویل (۱۳۹۱). *تاریخ تمدن*، ترجمه: فریدون بدره‌ای و دیگران، جلد ششم، چاپ چهاردهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ریاحی سامانی، نادر (۱۳۷۸). *وقف و سیر تحولات قانونگذاری در موقوفات*، شیراز: نوید شیراز.
- کتابهایی از عهد عتیق (کتابهای قانونی ثانی) (۱۳۹۳). ترجمه: پیروز سیار، تهران: انتشارات نی.
- لوئیس، برنارد (۱۴۰۰). *ایمان و قدرت*، ترجمه: جعفر محسنی دره‌بیدی، تهران: انتشارات آشیان.
- نوذری، عزت‌اله (۱۳۸۰). *مسیحیت از آغاز تا عصر روشنگری*، مشهد: مرندیز.
- Aquinas, T. (1981). *Summa Theologica*, trans. by: Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md.: Christian Classics.
- Augustine (1998). *City of God*, trans. by: Henry Bettenson, London: Penguin Classics.
- Bastian, R. J. (2000). *New Catholic Encyclopedia*, V. 11, Second edition, Washington D.C.: Gale.
- Bloch, M. (1961). *Feudal Society*, Vol. 1, Chicago: University of Chicago Press.

- Camille, M. (1992). *Image on the Edge: The Margins of Medieval Art*, London: Reaktion Books.
- Catholic Church (Author) (1994). *Catechism of the Catholic Church Paperback*.
- Denzinger, H. (2002). *The Sources of Catholic Dogma*, Fitzwilliam, NH, USA Loreto Publications.
- Duby, G. (1974). *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Gregory the Great (1959). *Dialogues*, trans. by: O. J. Zimmerman, Fathers of the Church, Washington D.C.: The Catholic University of America Press.
- Hanna, Edward J. (1912). *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 12, Second Edition, New York: The Encyclopedia Press.
- Kamerick, K. (2002). *Popular Piety and Art in the Late Middle Ages: Image Worship and Idolatry in England, 1350–1500*, London: Palgrave MacMillan.
- Le Goff, J. (1984). *The Birth of Purgatory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Leclercq, J. (1982). *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*, New York: Fordham University Press.
- Lopez, R. S. (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350*, Cambridge: Cambridge University Press.
- McBrien, R. P. (2008). *Catholicism: New Edition*, New York: Harper One.
- McGrath, A. E. (2007). *Christian Theology: An Introduction*, 4th ed., New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Newman, J. H. (1909). *Essay on the Development of Christian Doctrine*, London: Longmans.
- Nutton, Vivian (2012). *Ancient Medicine*, London and New York: Routledge.
- Origen (1936). “De Principiis”, in: *Ante-Nicene Fathers*, ed. by: A. Robertson, Vol. 4, London: T&T Clark.
- Pelikan, J. (1989). *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, Vol. 4, Chicago: University of Chicago Press.
- Pirenne, H. (1937). *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harcourt Brace, London and New York: Routledge.
- Rahner, K. (1963). *Theological Investigations*, Vol. 1, Georgia: Helicon Press.
- Smith, Virginia (2008). *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford: Oxford University Press.
- Southern, R. W. (1970). *Western Society and the Church in the Middle Ages*, London: Penguin Books.
- Walls, J. L. (2011). *Purgatory: The Logic of Total Transformation*, Oxford University Press.